

СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ «СУБ'ЄКТНІСТЬ» В ПЕДАГОГІЧНОМУ ВИМІРІ

У публікації проведено теоретичний аналіз суб'єктності як ключового поняття суб'єктної парадигми, що склалася в сучасному педагогічному дискурсі. З метою виокремлення педагогічного аспекту вивчення категорії «суб'єктність» окреслено історичні аспекти формування розуміння феномену в міждисциплінарному просторі, а також його положення в концепції особистості з точки зору суб'єктно-діяльнісного підходу. Виявлено низку суперечностей у трактуванні поняття та запропоновано способи їх вирішення.

Мета роботи полягає в інтеграції розуміння суб'єктності в упорядковану систему інваріантів моністичної багатовимірної концепції особистості В. Моргуна, так як вона розроблена з метою уникнення взаємовиключення чи «ігноруючої альтернативності» соціально-гуманітарного наукового знання.

Методологія дослідження передбачає використання теоретико-методологічних засад суб'єктно-діяльнісного підходу, гуманістичної парадигми освіти.

Наукову новизну роботи складає розкриття поняття «суб'єктність» за допомогою концепції багатовимірної розвитку особистості В. Моргуна. Це дасть можливість структурувати категоріальний апарат та включити його в систему наукового знання, побудови цілісного «світу людини» (Рубінштейн).

Висновки. У результаті здійсненого аналізу наукових публікацій можна зробити висновок щодо специфіки розуміння феномену суб'єктності в педагогічному вимірі. Ключовим аспектом педагогічного підходу до проблеми є висвітлення поняття суб'єктності як процесу педагогічної діяльності, вищого прояву особистості, тобто субстрату існування суб'єкта цієї діяльності. Багатовимірність досліджуваної категорії обумовлює необхідність подальших розробок теоретико-методологічного обґрунтування проблеми суб'єктності в контексті педагогічної діяльності, а також створення та апробації методик формування суб'єктності в освітньому процесі.

Ключові слова: суб'єктність, суб'єкт, особистість, діяльність.

Постановка проблеми. *Актуальність роботи.* На сучасному етапі розвитку педагогічних наук значного емпіричного потенціалу набуло міждисциплінарне поняття «суб'єктність», що виступає ядром суб'єктного підходу, актуального в сучасній ситуації розвитку особистості та за умов інтеграції до європейського освітнього середовища. Цей підхід займає центральне місце в українській освітній концепції XXI століття, а для впровадження його принципів у педагогічну практику потребує ретельної розробки категоріального апарату та систематизації накопичених наукових даних. Виходячи зі стану теоретичної розробленості проблеми в педагогічному аспекті та наявних у методологічній базі протиріч, можна констатувати важливість узгодження розуміння сутності поняття суб'єктність та визначення його концептуального значення для системи споріднених психолого-педагогічних понять, таких як «суб'єкт», «особистість», «діяльність» та ін.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Міждисциплінарне поняття суб'єктності отримало своє початкове розуміння у лоні філософії (Арістотель, Г. Гегель, Е. Кант, Р. Декарт, Ж.-П. Сартр), а у подальшому набуло розвитку в працях представників різних психологічних шкіл (С. Рубінштейн, Л. Виготський, А. Брушлінський, Б. Ананьєв, К. Абульханова-Славська, В. Татенко), педагогіки (Я. А. Коменський, І. Зязюн, С. Шехавцова, Т. Ольхова, В. Сластьонін) та інших галузей соціально-гуманітарних наук. У наукову термінологію поняття суб'єктності в межах діяльнісного підходу ввів С. Рубінштейн, обґрунтувавши включення людини до буття у двох взаємопов'язаних аспектах: вплив світу на суб'єкта та водночас активна діяльність суб'єкта у світі. У зарубіжній психології ідея суб'єктності розроблялася А. Маслоу, К. Роджерсом, Е. Фромом, Е. Еріксоном та іншими представниками персонологічної концепції. Сучасна наука знаходиться на етапі інтенсивного дослідження проблеми на міждисциплінарному рівні, тому важливо окреслити специфіку педагогічного підходу до вирішення поставлених завдань.

Метою дослідження є визначення змісту поняття «суб'єктність» у педагогічній науці та систематизація наукових даних на основі компонентів моністичної (інтегративної) багатовимірної концепції особистості В. Моргуна.

Методологія. Методологічну основу дослідження складає суб'єктна парадигма, зокрема, суб'єктно-діяльнісний підхід, репрезентований в працях К. Абульханової-Славської, А. Брушлінського, С. Шехавцової, В. Сластьоніна та ін., а також гуманістична парадигма освіти.

Наукова новизна. З метою систематизації та інтеграції наукових поглядів, поняття суб'єктності вперше розглядається з позицій моністичної багатовимірної концепції особистості В. Моргуна.

Результати дослідження. Незважаючи на широку розробленість компонентів міждисциплінарного поняття «суб'єктність», актуальним залишається формування системного підходу до розуміння його сутності в педагогічному вимірі. З точки зору педагогіки та педагогічної психології «суб'єктність» можна розглядати у дихотомічному контексті: навчальної та педагогічної діяльності. Обидва полюси тісно пов'язані з поняттями «особистість», «суб'єкт», «діяльність» та «активність», відносно кожного маючи певну специфіку. Зокрема, постає питання об'єкту аналізу, коли мова йде про особистість учня чи викладача (вікові, ціннісно-мотиваційні, професійні особливості), провідний вид діяльності, соціальну ситуацію розвитку, спрямованість тощо.

У філософсько-психологічному контексті простежується чіткий зв'язок поняття суб'єктності з поняттям особистості. З точки зору С. Рубінштейна, суб'єктність виступає способом людського існування, ціннісно-мотиваційним параметром діяльності, інструментом формування власного Я. При цьому поняття «особистість» на думку різних авторів суперечливо співвідноситься із термінологічними одиницями «суб'єкт» і «суб'єктність», які, в свою чергу, не є тотожними між собою. Взаємозв'язок понять «особистість» та «суб'єкт» влучно розкриває О. Сергієнко. У своєму науковому дослідженні вона описує особистість як силу, що визначає вектор руху, основу феномену суб'єкта. Суб'єкт же відповідає за формування конкретних шляхів досягнення цілей та втілення їх у життя, поєднуючи індивідуальність із зовнішніми умовами [8].

О. Волкова визначає суб'єктність як ставлення людини до себе з позиції здатного до діяння суб'єкта [2]. Така позиція близька до розуміння концепту «вчинку» В. Роменця. На його думку суб'єктність у повній мірі проявляється через категорію вчинку. На основі філософсько-психологічних обґрунтувань феномену суб'єктності С. Рубінштейна та М. Бахтіна, він пропонує теорію, згідно якої вчинок синтезує у собі компоненти мотивації, ситуативності, діяльності та післядійового компонентів, що визначає творчу поведінку суб'єкта [6].

Суперечливим науковим питанням є також динамічність феномену суб'єктності. Якщо з філософської точки зору людина є суб'єктом від народження, зважаючи на діалектичність та нероздільність категорій «суб'єкт – об'єкт», то у психолого-педагогічному дискурсі суб'єктність є не лише якістю, а й процесом. А. Брушлінський визначає становлення суб'єкта як процес інтеріоризації індивідом соціальних смислів, цінностей, способів перетворення світу та власної особистості [1]. Цей процес завжди соціально обумовлений і безпосередньо пов'язаний з формуванням суспільної свідомості. Водночас В. Татенко наголошує, що суб'єкт не виникає, а лише знаходиться на різних онтологічних рівнях виявлення [11]. Даний підхід вирішує що міждисциплінарну суперечність поняття суб'єктності, обґрунтовує необхідність розробки відповідної проблематики саме з точки зору педагогічного дискурсу, так як процес формування може і повинен бути спеціально педагогічно спрямованим.

Традиція гуманістичної педагогіки розглядає учня будь-якого віку як суб'єкта діяльності, але постає питання, на якій стадії розвитку особистості людина здатна інтеріоризувати цілі навчального процесу, почати продукувати їх для себе самостійно, відчувати прагнення до самовдосконалення і сформувати вольову сферу, необхідну для активного включення у життєтворчість.

Розкриваючи психологічне поняття життєтворчості В. Ямницький наголошує, що життєтворча активність на найвищому рівні виявляється саме через суб'єктність, яку він прямо пов'язує із сенсом буття. Основними системними складовими суб'єктності він визначає «цілісність виявлення активності у взаємодії зі світом, свідомий характер діяльності, самосвідомість та відповідальність як наслідок свободи вибору» [13, 167].

У межах соціальної педагогіки С. Савченко пов'язує поняття «суб'єкт» з категорією «діяльності». На його думку, суб'єкт виявляється через діяльність, її мотиви та результати, а також ставлення до цих результатів [7].

З педагогічного погляду, феномени суб'єкта та суб'єктності суттєво відрізняються від філософських, психологічних, політологічних чи соціологічних його трактувань. На думку С. Шехавцової, педагогічний аспект тут полягає у розумінні суб'єкта не як індивіда, а як «особливого психічного стану особистості, який є необхідною умовою для виявлення суб'єктності» [12].

К. Карпінський пропонує визнати особистість єдиною основою проявів суб'єктності, тобто з позиції науковця особистість виступає стійким субстратом, а суб'єктність – мінливою властивістю [4]. А. Брушлінський вважає поняття «особистість» вужчим за поняття «суб'єкт», базовим по відношенню до нього. «Суб'єктність» у його розумінні перебуває на найвищому рівні системності, поєднуючи в собі всю цілісність проявів суб'єкта.

Близької позиції дотримується В. Моргун, визначаючи особистість як «людину, що активно опановує і свідомо перетворює природу, суспільство і власну індивідуальність, внутрішній світ якої має унікальне динамічне співвідношення просторово-часових орієнтацій, потребо-вольових переживань,

змістовних спрямованостей, рівнів опанування досвіду і форм реалізації діяльності». Суб'єктне самовизначення ґрунтується на цьому співвідношенні особистісних компонентів, що поведінково проявляється у вчинках людини та відповідальності за їх наслідки (сумління) [5]. Точка, у якій перетинаються зазначені інваріанти особистості, за О. Леонтєвим називається «вузлом», за М. Бахтіним – «хронотопом», очевидно, репрезентуючи сутність поняття суб'єктності. О. Завгородня осередком суб'єктності вважає Еґо (слідуючи за З. Фройдом), що виступає центром узгодження внутрішнього та зовнішнього світів людини, а також саморегуляції особистості [3].

Зміст просторово-часових орієнтацій особистості практично тотожний психологічному критерію суб'єктності, запропонованому В. Татенко, – здатності самовизначитися в просторі та часі (за В. Моргуном – «співвідношення локалізації особистості у минулому, сучасному й майбутньому»). До потребо-вольових переживань відноситься інший критерій суб'єктності – потреба бути самим собою, свідомою людиною. Змістові спрямованості особистості виявляються через критерій творення нових змістів та форм діяльності. Цей критерій власне прямо пов'язаний з процесом формування суб'єкта в онтогенезі кожної особи, переходом від стану споживача до творця. Вектор рівня оволодіння досвідом може репрезентувати критерій здатності набувати і нарощувати досвід людського буття. Інваріант форми реалізації особистістю діяльності представлений критерієм суб'єктності, за яким особистість здатна до здійснення рефлексії власних вчинків.

Таким чином, концепція багатовимірного розвитку особистості дає змогу інтегрувати накопичені знання щодо сутності поняття суб'єктності та включити його до структури психолого-педагогічного розуміння закономірностей не лише існування такого феномену, але і конкретних способів його формування в педагогічному процесі.

Висновки. Широке розуміння поняття суб'єктності в сучасному педагогічному дискурсі, його міждисциплінарний характер сприяють відсутності чіткої визначеності термінологічної бази. У педагогічному дискурсі на перший план у розумінні феномену суб'єктності виходить процес педагогічної діяльності та особистість як субстрат існування суб'єкту цієї діяльності. Отже, суб'єктність – це вибірково здатність суб'єкта діяльності до вчинкової активності, що одночасно створює зовнішні стимули та відповідає на них, рефлексивним шляхом формуючи особистісні зміни.

Багатовимірність розглянутого у публікації феномену обумовлює актуальність подальших розробок теоретичного обґрунтування проблеми суб'єктності в контексті педагогічної діяльності. Проаналізоване нами співвідношення понять суб'єктного підходу відповідно до структури особистості в багатовимірній концепції В. Моргуна дає можливість не лише теоретичної, а й подальшої практичної їх розробки, що особливо актуально для педагогічної сфери. Широке поле можливостей відкривається для педагогів відносно створення методик формування кожного компоненту суб'єктності здобувачів освіти. Ще однією перевагою застосування багатовимірної концепції особистості до розглянутої в публікації проблематики є зрозумілість критеріїв оцінювання результатів впровадження методик. Критерії суб'єктності тут мають конкретні етапи розвитку, які можна використати для визначення рівня досягнутих успіхів, а також як якісну інтерпретацію актуального стану суб'єкта педагогічної діяльності. Сучасна система освіти наголошує на необхідності особистісної значущості отриманих знань, умінь та навичок, прагнення здобувача освіти до постійного саморозвитку, рефлексії, вибіркової ініціативи та активності щодо перетворення себе та світу, тобто метою педагогічного процесу стає саме нарощування суб'єктності.

References

1. Брушлинский А. В. Психология субъекта. СПб : Алетея, 2003. 272 с.
Brushlinskiy, A. V. (2003). *Psikhologiya subekta* [Subject psychology]. SPb, Russia : Aleteya.
2. Волкова Е. Н. Субъектность как интегративное свойство личности педагога: автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. психол. наук. Москва, 1992. 46 с.
Volkova, Ye. N. (1992). *Subektnost kak integrativnoe svoystvo lichnosti pedagoga* [Subjectivity as an integrative property of the teacher's personality]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow, Russia.
3. Завгородня О. В. (2012). Проблема особистості: інтегративно-екзистенційне трактування. *Психологія і особистість*. № 1. С. 39–53.
Zavorodnia, O. V. (2012). *Problema osobystosti: intehrativno-ekzystentsiine traktuvannia* [The problem of personality: integrative-existential interpretation]. *Psykhologhiia i osobystist – Psychology and personality*, 1, 39–53.
4. Карпинский К. В. Подходы к пониманию субъекта в психологии. *Вестн. Гродз. Ун-та. Серия 4. Психология*. 2006. № 2. С. 59–65.
Karpinskiy, K. V. (2006). *Podkhody k ponimaniyu subekta v psikhologii* [Approaches to understanding the subject in psychology]. *Vesn. Grodz. Un-ta. Seriya 4. Psikhologiya – Psychology*, 2, 59–65.
5. Моргун В. Ф. Концепция многомерного развития личности и ее приложения. *Философская и социологическая мысль*. Київ, 1992. № 2. С. 27–40.
Morgun, V. F. (1992). *Kontseptsiya mnogomernogo razvitiya lichnosti i ee prilozheniya* [The concept of multidimensional personality development and its applications]. *Filosofskaya i sotsiologicheskaya mysl – Philosophical and sociological thought*. Kyiv, Ukraine. 2, 27–40.
6. Роменець В., Манюха І. Історія психології ХХ століття. Київ : Либідь, 2017. 1056 с.
Romenets, V., Manokha, I. (2017). *Istoriia psykhologhii XX stolittia* [History of psychology of the XX century]. Kyiv, Ukraine : Lybid.

7. Савченко С. В. Суб'єктність личности в контексте соціально-педагогического підходу. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2005. № 3. С. 9–12.
Savchenko, S. V. (2005). Subektnost lichnosti v kontekste sotsialno-pedagogicheskogo podkhoda [Subjectivity of personality in the context of the socio-pedagogical approach]. *Sotsialna pedahohika: teoriia ta praktyka – Social pedagogy: theory and practice*, 3, 9–12.
8. Сергиенко Е. А. Системно-суб'єктний підхід: обоснование и перспектива. *Психологический журнал*. 2011. Т. 32. № 1. С. 120–131.
Sergienko, E. A. (2011). Sistemno-subektnyy podkhod: obosnovanie i perspektiva. *Psikhologicheskii zhurnal – Psychological journal*, 32, №1, 120–131.
9. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении. Київ : Просвіта, 1996. 404 с.
Tatenko, V. A. (1996). Psikhologiya v subektnom izmerenii [Psychology in the subjective dimension]. Kyiv, Ukraine : Prosvita.
10. Шехавцова С. О. Теоретичні і методичні засади формування суб'єктності майбутніх учителів у процесі фахової підготовки: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». Старобільськ, 2017. 46 с.
Shekhavtsova, S. O. (2017). Teoretychni i metodychni zasady formuvannia sub'iektnosti maibutnix uchyteliv u protsesi fakhovoi pidhotovky [Theoretical and methodical bases of subjectivity formation of future teachers in the process of professional training]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Starobilsk: DZ «Luhanskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka».
11. Ямницький В. М. Суб'єктність та відповідальність як системоутворювальні параметри життєтворчої активності особистості. *Психологічний часопис*. № 2(4). 2016. С. 163–174.
Yamnytskyi, V. M. (2016). Sub'iektnist ta vidpovidalnist yak systemoutvoriuvalni parametry zhyttietvorchoi aktyvnosti osobystosti [Subjectivity and responsibility as system-forming parameters of life-creating activity of a person]. *Psykhologichnyi chasopys – Psychological Journal*, № 2(4), 163–174.

Ovcharenko O.

ORCID 0000-0002-2426-6386

Master of Psychology,
State institution «Luhansk Taras Shevchenko National University»
(Starobilsk, Ukraine) E-mail: ovcharenkooa@luginiv.edu.ua

THE ESSENCE OF THE CONCEPT OF «SUBJECTIVITY» IN THE EDUCATIONAL FIELD

The publication provides a theoretical analysis of subjectivity as a key concept of the subject paradigm that has developed in modern pedagogical discourse. In order to highlight the educational aspect of studying the category of «subjectivity» the historical aspects of the formation of understanding of the phenomenon in the interdisciplinary space were outlined, as well as its position in the concept of personality in terms of subject-activity approach. A number of contradictions in the interpretation of the concept are revealed and ways of their solution are offered.

The article's purpose is to integrate the understanding of subjectivity into an structured system of invariants of the monistic multidimensional concept of personality of V. Morgun, as it is designed to avoid mutual exclusion or «ignoring alternative» of socio-humanitarian scientific knowledge.

The research methodology involves the use of theoretical and methodological principles of the subject-activity approach, the humanistic paradigm of education.

The scientific novelty of the work is the disclosure of the concept of «subjectivity» using the concept of multidimensional development of personality of V. Morgun. This will make it possible to structure the categorical apparatus and include it in the system of scientific knowledge, the construction of a holistic «human world» (Rubinstein).

Conclusions. As a result of the analysis of scientific publications, it is possible to draw a conclusion about the specifics of understanding the phenomenon of subjectivity in the educational field. A key aspect of the pedagogical approach to the problem is to highlight the concept of subjectivity as a process of pedagogical activity, the highest manifestation of personality, ie the substrate of the existence of the subject of this activity. The multidimensionality of the studied category necessitates further development of theoretical and methodological justification of the problem of subjectivity in the context of pedagogical activities, as well as the creation and testing of methods for the formation of subjectivity in the educational process.

Keywords: subjectivity, subject, personality, activity.

Стаття надійшла до редакції 15.02.2021

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор С. О. Шехавцова